

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК УМОВА ПОДОЛАННЯ НЕСПРИЙНЯТТЯ ІНШОГО

У статті розглянуто зміст поняття толерантність. Висвітлено роль і місце толерантності у сучасному суспільстві і структурі цінностей. Проаналізовано дію принципу толерантності в контексті комунікативної філософії, що дозволило скористатися терміном "комунікативна етика" у визначенні ціннісних орієнтирів у ставленні до Іншого.

Сьогодні, в нашому суспільстві зокрема і у світі загалом, спостерігаємо нетерпимість у ставленні до Іншого, його мови, культури, релігії, яку він сповідує, системи цінностей, якої він дотримується. Це зумовлено тим, що завжди надзвичайно важко сприйняти Іншого в його іншості, дозволити йому бути собою, чинити й думати по-своєму. Отже ідея толерантності полягає в тому, щоб усунути цю інтенцію несприйняття Іншого в його інакшості. Тому реалізація цього принципу набуває особливої актуальності.

Про це у світі заговорили не тільки визнані духовні авторитети, але й державні діячі. У 1995 році Державичлени Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури прийняли "Декларацію принципів толерантності", а 1996 рік був оголошений ЮНЕСКО роком толерантності. Сьогодні в Україні оголошено конкурс на найкраще висвітлення теми толерантності у ЗМІ.

Мета статті – дослідити толерантність як один з етичних аспектів акту комунікації, визначивши дієвість принципу толерантності у сприйнятті ціннісного статусу Іншого.

Наше дослідження ґрунтується на результатах аналізу принципу толерантності як етичного чинника трансформації суспільства, наведених у працях С. Аверинцева, А. Гжегорчика, В. Лекторського, українських філософів Є. Бистрицького, В. Малахова. Оскільки ми говоримо сьогодні про неминучість поєднання понять "толерантність" і "комунікація", то стаття базується також на вже класичних концепціях діалогу М. Бубера і М. Бахтіна та роботах інших дослідників, які присвячені комунікативній філософії.

Ідея толерантності, так як вона сьогодні визначається (терміном толерантність (від лат. *tolerantia* – терпимість) позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних), пройшла певну еволюцію, а саме від ідеї віротерпимості до принципу плюралізму. Французький філософ П. Рікер дає цьому таке пояснення: "... якщо толерантність і є якийсь феномен, такий пізній в історії ментальностей, то це тому, що він вимагає жертв, на які кожний табір із зусиллями може наважитися у присутності іншого" [1: 323]. Адже світоглядною основою толерантності є цінування різноманітності – природної, індивідуальної, суспільної, культурної.

Сучасний російський філософ В. Лекторський вказує на те, що проблема толерантності складніша, ніж здається на перший погляд. Йдеться насамперед про практичні складнощі. Адже культивування толерантності передбачає не тільки існування, але й міцну вкоріненість у суспільстві низки настанов, щодо розуміння людини та її пізнання. Це інтенція на незалежність, автономність індивіда, його особисту відповідальність за свої переконання і вчинки, недопустимість насильницького нав'язування будь-яких ідей, якими б добрими вони не здавались. Однак толерантність передбачає також і розуміння відносності багатьох наших переконань і суджень, неможливість такого їх обґрунтування, яке було б беззаперечним для всіх [2: 47].

Готовність змінити власну позицію є надзвичайно важливою складовою толерантності, бо, як вказує П. Рікер, "... існує щось потенційно нетолерантне у переконанні: ми не легко визнаємо те, що ті, хто мислить не так, як ми, мають таке саме право, як і ми, сповідувати свої переконання, позаяк, гадаємо ми, це означає давати рівну правосильність істині та хибним поглядам" [1: 324]. А нав'язування власних переконань опоненту є однією з форм насилля.

Тому, попри різні підходи щодо розуміння толерантності (трактування її як байдужості чи поблажливості до поглядів Іншого), у сучасних умовах єдиноприйнятним є визначення, запропоноване В. Лекторським: "Толерантність в цьому випадку виступає як повага до чужої позиції в поєднанні з настановою на взаємну зміну позицій (і навіть в деяких випадках зміну індивідуальної і культурної ідентичності) в результаті критичного діалогу" [2: 54].

В. Малахов зазначає, що "сама звичність (для нашого часу) поєднання понять "толерантність" і "діалог" налаштовує на думку про включеність діалогічної інтенції в сутність толерантності як такої, загалом про неминучість взаємозв'язку толерантності і спілкування" [3: 139]. Цю свою думку український філософ поглиблює наступним зауваженням: "У нинішньому світі, з його жадобою популістських акцій, світі, що мимовільно підлаштовується під стиль мас-медіа, привілейованим способом розв'язання різноманітних утруднень і конфліктів безперечно визнається налагодження безпосереднього спілкування поміж протилежними сторонами" [3: 139]. І таке спілкування має, безперечно, базуватися на засадах толерантності й поваги, тобто на принципах "комунікативної етики".

М. Бахтін вважав, що життя за своєю природою є діалогічне. "Жити – означає брати участь у цьому діалозі: сприймати, вслухатися, відповідати, погоджуватися та інше. У цьому діалозі задіяна уся людина і усе життя: очами, губами, руками, душею, духом, всім тілом, вчинками" [4: 310]. Тобто людина не просто живе в діалозі, а й живе діалогом.

М. Бахтін висловлює думку про те, що діалог дозволяє виявити автентичну сутність людини, оскільки в процесі діалогічного спілкування, яке є синонімом її справжнього буття, людина може повернутися до самої себе [5: 434]. Тому зрозуміти іншу людину можна лише через спілкування з нею, діалогічно. Російський

літературознавець говорить про людське життя як про незавершений діалог. Адже й справді, доки людина мислить і ділиться своїми думками (чи у поетичній і літературній формі, чи вербально) з іншими людьми – доти вона й живе.

Важливою є і концепція діалогу одного з найвідоміших філософів ХХ сторіччя М. Бубера. Як зауважує Л. Ситниченко, М. Бубер увійшов у історію світової філософії як мислитель, який по-новому, не класично, поставив проблему "іншого буття" [6: 108]. Він вважає, що ми спроможні досягнути сутності людини, принаймні підійти до неї, шляхом висвітлення її відношення до іншого буття, спілкування з іншими людьми, тобто тоді, коли навчимося розуміти її діалогічну природу, її здатність буття з іншим. При цьому М. Бубер наполягає на рівноцінності Я і Ти.

Філософ визначає дві життєві позиції людини – "діалогічну" і "монологічну". Цим позиціям відповідають дві головні пари "Я – Ти" і "Я – Воно". М. Бубер наполягає на першорядності діалогічного ставлення людини до світу. Найбільше його пригнічує у "Я – Воно" те, що люди та їхні стосунки спостерігаються й описуються з погляду зовнішньої системи координат. Щоб звільнитися від "монологічного" світу, потрібно "вирватися", "прорватися" до "Я – Ти" відношення, до діалогічної комунікації: до головного слова "Я – Ти". До того ж "Я – Ти" відношення не лише головний вимір "справжнього діалогічного" світу, але й сутність поняття "відношення", яке Бубер вибирає з самого початку для характеристики справжнього людського спілкування [6: 111].

Найглибшою категорією людського спілкування французький філософ Емануель Левінас вважає не "діалог", а свідцтво. "Як прототип кожного справжнього свідцтва філософ наводить просте Авраамове "ось я" [7: XII].

"Ось я" значить я тут, я відкритий для Іншого. Відкритість – це здатність у спілкуванні до прийняття у свій внутрішній світ цінностей і смислів інших Я, буття загалом, і до відповідної цьому перебудови власної суб'єктивності. Тобто йдеться про взаємну творчість особистостей, котрі перебувають у діалогічній позиції. Так підходить до визначення "екзистенціальної комунікації" К. Ясперса Л. Ситниченко. Адже під "екзистенціальною комунікацією" К. Ясперс розуміє відносини між людьми, що ґрунтуються на "взаємності", "встановленні відкритості", "люблячій боротьбі", а значить на глибоких особистих стосунках, на протизагальному анонімному, відверто-утилітарному. В екзистенціальній комунікації, за допомогою якої людина приходить до самої себе, також й інша людина виступає для нас у своїй унікальності [6: 104].

Справжнє спілкування О. Больнов називає "глибокодумною розмовою", що в ній "відкривається серце та обговорюються граничні питання буття" [6: 126]. Обговорення граничних питань буття робить розмову екзистенційною.

Отже, О. Больнов, К. Ясперс, і М. Бубер сходяться на тому, що лише в діалозі з іншими розкривається сутність людини, її екзистенція.

Відзначивши таким чином неможливість заміни діалогу в нашому житті, треба подбати і про те, щоб він був успішним. А успішним спілкування з іншими людьми буде лише тоді, коли й ми навчимося бути Іншими.

Як зауважує В. Леві, для того, щоб бути Іншим потрібно:

- 1) знати людей і природу спілкування;
- 2) уміти сприймати, і навіть,
- 3) уміти себе поводити,

а також знати себе, сприймати себе і уміти себе змінити, в чому власне і полягає уміння бути Іншим самому [8: 51].

Тобто потрібно зуміти розібратися у природі власного ества й намагатися збагнути Іншого. А це неможливо без з'ясування, що є цінним і вартісним для Іншого. Все мистецтво бути Іншим якраз і міститься у цьому питанні, на яке неможливо відповісти не зацікавившись Іншим, не виявивши до нього інтересу. Але, звичайно, йдеться не про інтерес з якоюсь корисливою метою. Це щирий інтерес до того, якою особистістю є Інший. Бо, ставлячись до Іншого як до особистості, я тим самим висловлюю йому свою повагу. Визнавати людину за особистість це і є визнавати її іншою, унікальною.

Володимир Леві пропонує універсальну формулу взаємостосунків: "Стався до знайомих, як до незнайомих, а до незнайомих, як до своїх близьких, і ти станеш найчарівнішою людиною на світі" [9: 170-171]. Не можна ставитися до знайомих з упередженням, ніби ми вже все про них знаємо, потрібно кожного разу відкривати в них щось нове для себе і дарувати себе по-новому. У стосунках ж до незнайомих – пам'ятати, що вони мої ближні, а отже, чимось близькі мені, адже ми живемо в одному світі.

Таку позицію В. Лекторський називає справжньою моральною позицією. "Мораль в цьому випадку виступає не стільки як наслідування якоїсь системи жорстких приписів (і тим більше не як "моральна арифметика"), скільки як вміння і здатність співпереживати чужі проблеми і чужий біль, як спосіб утвердження буття іншої людини, як спосіб включення цього буття в моє буття, а мого буття в буття іншого" [2: 52].

Інший є ключовою фігурою в етичній філософії Е. Левінаса. "У філософському дискурсі ХХ сторіччя Левінас переносить акцент на поняття "інакшості" й радикально пориває з ідеологією особи, заснованою на інтересі та практичній вигоді. Для нього етичним є "стосунок між суб'єктами, де їх не з'єднує ні синтез порозуміння, ні відношення суб'єкт / об'єкт, а стосунок, у якому один є важливим, значущим чи вирішальним для іншого, стосунок у розвитку, стосунок, якого знання не змогло б ні вичерпати, ні розрізнити" [10: 20].

На відміну від Бубера, який наполягає на рівноцінності, рівновеликості "Я і Ти", Я та Іншого буття, для Левінаса "Я" і "Ти" ніколи не рівнозначні. "Ти" – інстанція зобов'язання і відповідальності як етичного начала індивідуальності людини. У стосунках Я – Інший Левінас віддає перевагу Іншому. "Зіткнення з Іншим є одразу ж

відповідальністю за Нього" [11: 119]. При цьому не суттєво як Інший ставиться до мене, це його справа, але для мене він той, за кого я відповідаю.

Утвердження ціннісного статусу Іншого торкається питання ідентичності (культурної, національної) Іншого та моєї самоідентичності. Самоідентичність не є щось раз і назавжди дане людині. У процесі соціальних зв'язків особа може змінювати свою ідентичність. В. Лекторський вказує, що "розвиток ідентичності можливий тільки на основі постійної комунікації з іншими, діалогу з іншими точками зору, позиціями, можливістю зрозуміти ці інші позиції та подивитися на себе з іншої точки зору" [2: 52]. Як на істотні риси ідентичності, культуролог О. Гнатюк також вказує на її динамічний і діалогічний характер [12: 50].

Отже, як в міжособових стосунках, так й у сфері національних і культурних відносин, досягнення толерантності є однією з необхідних умов гармонізації інтересів, взаєморозуміння і співпраці. Це надзвичайно важливо у наш час швидких темпів розвитку людства, загальних глобалізаційних тенденцій, коли досягнення взаєморозуміння між людьми, спільнотами, культурами набуло особливої гостроти.

С. Аверинцев вказує на те, "що нетолерантність і ксенофобія в XX столітті (принаймні, у нас і далі на захід – про Схід радше не говоритиму) мають певні якості, що роблять їх принципово непорівнянними з нетолерантністю і ксенофобією в суспільствах і недавніх, і давноминутих часів" [13: 67]. Адже сьогодні у світі спостерігаємо нетерпимість у ставленні до всього Іншого. А коли хтось стоїть на такій позиції, то досягти порозуміння не можливо. Тому надзвичайно важливим є розгляд принципу толерантності у зв'язку з проблематикою діалогічного спілкування.

Саме толерантність дозволяє найдемократичніше розв'язати суперечки, які виникають в умовах конфлікту. На думку Є. Бистрицького, "толерантність розглядається як спосіб дії (поведінки), спроможний утримати конфліктуючі сторони від актуального насильства, тобто як свідоме творення ситуації толерантності" [14: 149]. Він вказує, якими є умови ситуації толерантності. Передовсім йдеться про можливість домовитися. Домовлятися – це замінювати можливість реального силового зіткнення мовно-комунікативними та інформаційно-просвітницькими діями. І ці дії мають будуватися на принципах "комунікативної етики".

Отже, в умовах конфлікту, "ситуація толерантності – це ситуація створення умов, в тому числі ідеологічними та погрозовально-силовими засобами, раціонально-критичного, аргументативного дискурсу, спрямованого на досягнення взаємоприйнятної угоди, договору, що мав би чинні нормативно-стримувальні наслідки" [14: 149].

У цьому контексті важливо для нас звернутися до ще одного поняття, яке необхідно визначити у дискурсі про толерантність. А саме питання про неприйнятне. До опозиції толерантність / нетолерантність П. Рікер додає третій термін, а саме – неприйнятне. Існує неприйнятне для кожного індивіда, для кожного співтовариства, для кожного національного колективу. Однак є такі форми неприйнятного, які кожен визнає, а саме: расизм, антисемітизм, апартеїд та будь-які інші прояви дискримінації. Французький філософ дає відповідь на те, яким є критерій неприйнятного. "Критерій один: це є те, що не заслуговує на нашу повагу саме тому, що ґрунтується на неповажності, а саме на відмові передбачати свободу дотримуватися протилежних вірувань" [1: 326]. Таке неприйнятне Рікер називає негідним, "... таким, що ми заперечуємо тому, що повинні це заперечити, й, отже, ставитися до нього толерантно не повинні" [1: 326].

Бистрицький Є. визначає культуру як локальний, в значенні екзистенційно особливий, спосіб буття людини. "Саме тому є сенс розуміти локальність конфлікту більш глибоко, тобто як конфлікт культурних світів життя, завжди особливих, навіть унікальних способів буття або, говорячи філософською мовою, як конфлікт онтологій різних культур" [14: 153]. Дослідник називає цей конфлікт культур проявом екзистенційного насильства, оскільки людина культури втрачає сенс життя разом із можливою загибеллю власного життєвого світу. Прикладом такого конфлікту може служити карикатурний скандал, коли карикатури на пророка Магомета, опубліковані в європейських газетах, спричинили масові акції протесту всього мусульманського світу. Там, де європейці бачили вияв свободи слова, мусульмани побачили саме онтологічну загрозу. Цей конфлікт назвали власне конфліктом цивілізацій. Адже конфлікт цивілізацій – це не обов'язково збройні протистояння та акти тероризму, це також зіткнення цивілізаційних систем, світоглядних, культурних, ментальних та релігійних цінностей.

Однак, окрім локальних конфліктів, ідеологічно вмотивованих (етнічних, міжконфесійних) непорозуміння, С. Аверинцев звертає увагу на феномен невмотивованої злоби. "Ми живемо в місті, де у своєму дусі вбивають ближнього, навіть не доходячи до спеціальної, персональної злоби проти нього, не помічаючи його як особистість, хоча б негативно" [13: 68]. На основі цього Аверинцев робить висновок: "на рівні духовному вбивства починаються з цього" [13: 69].

Цьому екзистенційному насильству можна протиставити тільки етику ненасилля – "комунікативну етику". І в цьому контексті важливо наголосити на практичності толерантного підходу у вирішенні конфліктів, головна мета якого – досягнення порозуміння. Є. Бистрицький відзначає, що саме "політика толерантності вважається регулятивним ідеалом герменевтичної філософії" [14: 157]. Відомо, що розуміння має діалогічну основу і його можна досягти у сфері "між", тобто в конкретному спілкуванні між суб'єктами. І саме спілкування, що ґрунтується на засадах толерантності дозволяє одному учаснику акту комунікації відкритися перед Іншим і створює умови, щоб й Інший відкрився. Так учасниками діалогу створюється спільна мова, що дає їм можливість досягти порозуміння і згоди, а не підкоряти Іншого власній мірці.

Гжегорчик А. називає такий діалог інтеракцією, тобто низкою актів, у яких беруть участь щонайменше дві сторони, коли певна поведінка однієї сторони спричиняє таку поведінку іншої сторони, яку можна вважати відповіддю на дії. І якщо в поведінці однієї зі сторін реалізується певна ціннісна позиція, наприклад повага до

кожної людини, то ця повага може бути сприйнята і іншою стороною [15: 58]. Таким чином виникає діалог цінностей, які згодом реалізуються у діяльності.

Гжегорчик А. відзначає за яких умов можливе досягнення цього рівноправного діалогу, який має партнерський характер. Це можливо за умови, коли інтеракція здійснюється за допомогою пізнавальних повідомлень, які є певною формою аргументації, яка розкриває цілі та методи діяльності обох сторін, а також коли є умови для інтелектуальної, взаємної критики цілей і методів, а також для висунення змін програм діяльності [15: 59].

Отже, тільки в результаті такого критичного діалогу можна досягти порозуміння. Бо, як зауважує В. Лекторський, тут йдеться "про необхідність бачити в іншій позиції, в іншій системі цінностей, в чужій культурі не те, що вороже своїй власній позиції, а те, що може допомогти мені у вирішенні проблем, які є не тільки моїми власними, але і проблемами інших людей та інших культур, інших ціннісних й інтелектуальних систем відліку. В цьому діалозі не тільки окремі люди, але й культури можуть змінювати свою ідентичність" [2: 53].

Власне, тільки у рівноправному діалозі учасники цього діалогу можуть змінювати свої позиції без застосування насильства. Адже, як зауважує Є. Бистрицький, "сучасна толерантність є терпимістю ситуації паралельного існування з усім культурно та суспільно інакшим без насильницького уподібнення або ототожнення. Толерантність – це, скажімо так, несумісність назавжди" [14: 157]. Це право на несумісність захищає свободу і самобутність людини, є виявом поваги до чужої культури й іншої системи цінностей.

Тому важливим для нас є поняття пограниччя культур. Адже бути в культурі означає бути поряд з "іншістю", постійно перебувати на межі, де моє "Я" завжди знаходиться поряд з "іншим". Одна культура для іншої розкривається повніше і глибше. Цей досвід створює можливість побачити себе і власну культуру в дзеркалі інших культур. Польський дослідник С. Юліаш зауважує, що "особливо досвід спілкування між собою представників різних культур є тим зв'язком, в якому "чужий" перестає бути "чужим", а стає просто "іншим" [16: 15].

Отже, взаємодія з позиціями, відмінними від своїх, співставлення своєї аргументації з аргументами на користь іншої точки зору виступає як необхідна умова розвитку своїх власних поглядів і як механізм розвитку культури в цілому. Це орієнтує мене на діалог з Іншим, у якому я можу сприйняти його іншість і визнати за ним право бути унікальним, бо і Я хочу, щоб пошанували мою інакшість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйняття // Навколо політики. – К.: Дух і літера, 1995. – С. 313-332.
2. Лекторський В.А. О толерантности, плюрализме, и критицизме // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46-54.
3. Малахов В. Толерантность и ее границы: к этическому осмыслению понятия // Уязвимость любви. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 137-143.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
5. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: "Худож. Лит.", 1972. – 471 с.
6. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.
7. Сігов К. Між нами: Насильство? Розрив? Правда? (Етична філософія Емануеля Левінаса) // Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки – про – Іншого. – К.: Дух і Літера, 1999. – С. V-XVI.
8. Леви В. Искусство быть другим. – М.: Знание, 1980. – 207 с.
9. Леви В. Искусство быть собой. – М.: Знание, 1977. – 208 с.
10. Фесенко В. Я та Інший // Критика. – 2000. – № 5. – С. 20-23.
11. Левінас Е. Між нами: Дослідження. Думки – про – Іншого. – К.: Дух і Літера, 1999. – 312 с.
12. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
13. Аверинцев С. Коли рука не стиснеться в кулак // Дух і літера. – 2001. – № 7-8. – С. 67-74.
14. Бистрицький Є. Конфлікт культур і філософія толерантності // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: "Політична думка", 1997. – С. 147-168.
15. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 54-71.
16. Uliasz S. O kategorii pogranicza kultur // Pogranicze kultur. – Rzeszów, 1997. – S. 9-20.

Матеріал надійшов до редакції 17.09.2007 р.

Березяк О.И. Толерантность как условие преодоления невосприятия Другого.

В статье рассматривается содержание понятия толерантность. Освещается роль и место толерантности в современном мире и структуре ценностей. Проанализировано действие принципа толерантности в контексте коммуникативной философии, что позволяет использовать термин "коммуникативная этика" при определении ценностных ориентиров по отношению к Другому.

Berezyak O.I. Tolerance as a Condition of Overcoming the Nonperception of the Other.

The article deals with the content of the notion "tolerance". The role and place of tolerance in modern society and in the structure of values are elucidated. The principle of tolerance is analysed in the context of the Philosophy of Communication. It has enabled us to use the term "the ethics of communication" in the definition of ideal values in the attitude to the Other.